

עמו אנכי בצרה ובשמחה

ביום השמיני ימול

וידבר ה' אל משה לאמר. דבר אל בני ישראל לאמר אשה כי תזריע וילדה זכר וטמאה שבעת ימים כימי נדת דִּוְתָהּ תטמא. וביום השמיני ימול בשר עֶרְלָתוֹ. ושלשים יום ושלושת ימים תשב בדמי טהרה בכל קדש לא תגע ואל המקדש לא תבא עד מלאת ימי טהרה.

אמרו חכמים כי המילה המבטאת את מהותו של סדר טהרות היא "דעת"^א. יש עומק מיוחד במושגי הטהרה המופשטים, עומק שבחלקו אינו ניתן כלל להשגת אנוש, וכדברי החכם מכל אדם: "אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני"^ב. כשאנו מתבוננים בטומאת היולדת אנו מתפלאים, מדוע תטמא זו המביאה חיים חדשים לעולם?

בדרך כלל מקובל לחשוב שהטומאה קשורה במוות, שכן אבי אבות הטומאה הוא המת, וכל הנוגעים בו או באים עמו במגע נטמאים בטומאתו. מתוך הבנה זו אנו רגילים להסביר גם טומאות אחרות כקשורות במוות, או שמא נאמר: בהעדר החיים. בדרך זו תוסבר טומאת הנידה, שבה זב מן הרחם דם שיכול היה לשמש ליצירת חיים חדשים, וכמוה גם מקבילתה הגברית – טומאת שכבת זרע. היולדת שונה מהותית מכל אלו, משום שבמקרה שלה אכן צלחה הופעת החיים וגברה על אפשרות המוות.

אמנם במבט מעמיק יותר, ובעיקר רגיש יותר, נבחין בכך שהחיים החדשים שנוספו לעולם בעת הלידה באו במידה מסוימת "על חשבונה" של האם היולדת, הטועמת בהם גם טעם מיתה. תשעה חודשים מגדלת האישה ברחמה את תוספת החיים הזו, שנחשבת לה כעצם מעצמיה וכבשר מבשרה – "עובר ירך אמו"^ג. כעת, כשהוולד נפרד מגופה ויוצא לאוויר העולם, היא חווה מצדה התרוקנות מסוימת, התמעטות כוח החיים שבקרבה.

מתוך אותה רגישות באה הגמרא במסכת שבת ומבארת:

מפני מה אמרה תורה מילה לשמונה?

^א ישעיהו לג ו; שבת לא, ב.

^ב קהלת ז כג.

^ג גטין כג, ב.

שלא יהו כולם שמחים ואביו ואמו עצבים.⁷

הפסוקים מפרטים סדר זמנים, כאשר שניים מסעיפיו עוסקים בתהליך טהרתה של היולדת וסעיף אחד עוסק במילת הוולד. באופן שאינו מובן מאליו, שני הסעיפים משתלבים כהמשכיות רציפה: תחילה ממצה היולדת את השלב הראשון בטהרתה, כאשר מיד לאחר מכן – בפתיחת השלב השני – מגיעה עת חיובו של הוולד במילה. מדוע?

באה הגמרא ומלמדת: בשבעת הימים הסמוכים ללידה האישה טמאה לבעלה, והרי היא והוא עצבים על מניעת הקרבה ביניהם.⁸ אין שעה זו ראויה לשמחה, בפרט לא למצווה כמילת הבן, ששמחתה מרובה במיוחד⁹ ואף מקיימים בה סעודה מצווה לרבים.¹⁰ אם כן, תהא מילת הבן בשמיני וישמחו בה הכול.

בכך פותחת לנו הגמרא צוהר להיבט ייחודי בפסיקת ההלכה, שבו משתלבים יחד התחום ההגותי והתחום ההלכתי ה"יבש". לכאורה, היינו יכולים לחשוב שהנימוק והמסקנה הם תערובת של מין בשאינו מינו. מה למצוות מילה, שהיא יסוד המצוות שבין אדם למקום, ולרגישות הדקה הזו של בין אדם לחברו? מה למצוות עשה דאורייתא הנוגעת בחיוב כרת ולמשהו שאפשר להגדירו אולי כמידת חסידות? מסתבר שהמארג ההלכתי מורכב יותר.

כידוע, דברי הגמרא כבר אינם מתקיימים בימינו. כתבו הפוסקים¹¹ שאין אנו בקיאים בדמים, ואנו מטמאים גם מראה דם שמדין הגמרא הוא טהור, וכך בשעת המילה – למרות הרצון הטוב – "אביו ואמו עצבים" במידת מה. אמנם היסוד ההגותי-הלכתי הנלמד מדברי הגמרא לא בטל.

אומר על כך רבי משה מרדכי אפשטיין זצ"ל, בעל ה"לבוש מרדכי" (מראשי ישיבת סלובודקה בליטא ולאחר מכן בחברון ובירושלים¹²):

⁷ נדה לא, ב.

⁸ מה שאין כן שלושים ושלוש הימים שלאחר מכן, שבהם כל דם שתראה האישה טהור מדין תורה, ונקרא "דם טהור", ורק אל המקדש היא אסורה לבוא עד מלאת ימי טהרה. ואמנם בימינו אין דין זה נוהג, שאין אנו בקיאים בדמים ואנו מטמאים גם דם טהור, ועם זאת – בטל הטעם לא בטלה המצווה. שאין טעמי המצוות אלא כדי להטעים לנו ולקרוב אל דעתנו את התוכן האלוקי הברור והמוחלט, ואם אין אנו יודעים טעמו של דבר – מה בכך.

⁹ ראה שבת קל, א: "כל מצווה שקיבלו עליהם בשמחה, כגון מילה דכתיב 'שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב' (תהלים קיט קסב) – עדיין עושין אותה בשמחה".

¹⁰ עיין שו"ע יו"ד רסה: יב.

¹¹ עיין שם קצד: א ובנושאי כלים שם.

¹² השתתף בשנת תרפ"ד במשלחת הרבנים לארה"ב לטובת ישיבות אירופה וא"י, יחד עם מרן הרב זצ"ל ורבי אברהם דוב כהנא שפירא, הרב דקובנא.

טעמי המצוות שנתנו חז"ל, הגם שאין המצווה תלויה בטעמה - כדי שנלמד מטעמי המצוות לכל הליכותינו... דהנה מצינו בגמרא הרבה טעמים שנתנו חז"ל למצוות, כמו שאמרו רבותינו ז"ל: "מפני מה אמרה תורה מילה לשמונה? כדי שלא יהו כולם שמחים ואביו ואמו עצבים"⁷¹. ולכאורה ייפלא, כיוון שמילה ניתנה בשמיני מפני טעם זה, אם כן בזמן הזה שכבר קיבלו עליהן להיות שבעה נקיים, אם כן תדחה מילה ממצוות שמיני עד שתטהר!

אכן ברור וידוע לכול כי אף שדרשו חז"ל הטעם הזה, אף על פי כן כשבטל הטעם לא תיבטל המצווה. כי אמרו חז"ל בעירוּבין שאמר שלמה על כל דבר ודבר של תורה שלושת אלפים משל (פירש רש"י: טעם) [ו]על כל דבר ודבר של סופרים חמישה ואלף טעמים, ואם כן בזמן הזה אף שטעם אחד בטל, הן האלף וארבעה טעמים הנותרים לא בטלו⁷². ובוודאי המאחר מילה מיום השמיני עובר מצוות עשה דמילה שנכרתו עליה שלוש עשרה בריתות⁷³, רק חז"ל נתנו הטעם הזה יען כי גם הטעם הזה הוא אחד מהטעמים.

ואם כן מזה ילמוד האדם איך צריך להיות נושא בעול עם חברו, עד כי אם יש לחברו צער קטן אחד כל שהוא, בל יעשה הוא משתה ושמחה בפניו אם בידו שלא לעשות. כי כלל הוא בדרכי האדם השלם: צריך להרגיש בצערו של חברו אף בדבר הקטן והנבזה, כי אחיו הוא ממש, "ואהבת לרעך כמוך", תשמח בשמחתו ותצר בצרתו.⁷⁴

בהמשך דבריו נותן ה"לבוש מרדכי" דוגמה מעניינת ליישומו של עיקרון זה בתחום הלכתי אחר לחלוטין. כידוע, בני אשכנז נוהגים להזכיר נשמות בשלושת הרגלים: בשביעי של פסח, בשמיני עצרת ובשבעות. על פי המנהג המקובל, לאחר קריאת התורה וההפטרה אומרים היתומים שבקהל תפילה מיוחדת להזכרת נשמותיהם של יקיריהם המנוחים, בעוד שאר המתפללים יוצאים אל מחוץ לבית הכנסת ושבים אליו לאחר מכן כדי להתפלל את תפילת המוסף.

על מנהג זה רבו התמיהות, ונציין אחדות מהן:

א. מדוע בכלל יש לצאת?

⁷¹ עירוּבין כא, ב.

⁷² עיין במשך חכמה שמות יב ב ד"ה "ובזה יצא לנו טעם": "מקובלים אנחנו מרבנו הגר"א דאם כי חז"ל פירשו טעמים בכל זאת עוד השאירו טמונים בסתר לבבם טעמים לאלפים גדולים ורמים אבל לא גילו זה לאוזן המון בית ישראל", עיין שם.

⁷³ נדרים לא, ב.

⁷⁴ לבוש מרדכי, פתיחה למסכת בבא קמא.

- ב. במקרים רבים ב"ה היתומים הם אחוז קטן מתוך כלל הציבור, כך שהרבים נדרשים לצאת מפני צורכם של המעטים. האם כך ראוי?
- ג. במקרים מסוימים, כמו בתפילה המתקיימת בישיבות, התוצאה מוזרה עוד יותר: ייתכן שמאתיים בחורים יצאו וחמישה בלבד יישארו. במקרים אלו, המנהג הופך לא נוח גם כלפי היתומים עצמם, העלולים לחוש כאילו הכול מורים עליהם באצבע ואומרים: "זה יתום".
- ד. התזווה של ציבור גדול החוצה ושוב פנימה יוצרת עיכוב משמעותי בסדר התפילה.
- ה. לא פעם קורה שהציבור העומד בחוץ עוסק בשיחה בטלה, ואווירת התפילה החגיגית נקטעת.

היו שביקשו לפתור בעיות אלו באמצעי יצירתי: לאמץ נוסח תפילת הודיה שייאמר על ידי כל מי שזכה ששני הוריו בחיים, וכך יישארו כל הקהל במקומם – הללו יזכירו נשמות והללו יודו לה' על שאין הם זקוקים לכך. אמנם על פי הדברים שנביא להלן יתברר לנו שמציעי הצעה זו לא ירדו לעומק טעמו של המנהג, וממילא אין בעצתם כדי לבטלו.

אם כן, תחילה יש לברר: מדוע באמת יוצאים הקהל החוצה בעת אמירת "יזכור"?

דבר שהציבור עוסקין בו

מסופר אודות הגאון הרב יוסף דוב סולובייצ'יק:

בשנים האחרונות היה רבנו דר בבית בתו וחתנו שבבוסטון ומתפלל בטאלנער שטיבל, והרבה פעמים אירע שרבנו כבר התפלל מנחה בערב שבת מבעוד יום, ובשעה שהתפללו בלחש בבית הכנסת יצא רבנו מבית הכנסת אל הפרוזדור, שלא יעמוד שמה בשעה שהם מתפללים והוא לא יהיה מתפלל עמהם, וכמנהג הנפוץ שאלה שלא אומרים "יזכור" יוצאים מבית הכנסת אל הפרוזדור בשעה שהקהל אומרים "יזכור". והכול הוא על פי הטעם שנזכר בגמרא ברכות⁷ לגבי בעל קרי, כדי שלא יהא כל העולם עוסקים בו (בקריאת שמע) והוא יושב ובטל.¹⁰

הדברים אמורים בקריאת שמע, ובימים שבהם נהגה תקנת עזרא: שיהיה בעל קרי אסור בדברי תורה קודם שיטבול. בהגדרת "דברי תורה" נכללים לא רק דברים שאדם עוסק בהם בלימודו, אלא גם פסוקים המובאים על סדר התפילה. אפילו קריאת שמע, שחיובה מדברי תורה, נאסרה עליו מכוח תקנה זו – שכן יש כוח ביד חכמים לבטל מצוות עשה ב"שב ואל תעשה". אם כן, כיצד ינהג אותו בעל קרי בשעה שהוא יושב עם הציבור בבית הכנסת והם

⁷ ברכות כ, ב.

¹⁰ נפש הרב, עמ' 157.

קוראים קריאת שמע? האם ישב ויידום? לא ייתכן. אי אפשר שיהיו כל העולם עוסקים בקריאת שמע ויהיה אחד מהם יושב ובטל. על כן מורה המשנה: "בעל קרי מהרהר בלבו ואינו מברך לא לפניו ולא לאחריה"^{טו}. בהרהור הלב מפגין הטמא את שותפותו העקרונית עם הציבור בדרך המותרת לו.

לדברי הגרי"ד, הוראה זו אינה אמורה בקריאת שמע בלבד, אלא מהווה הדרכה כללית בהלכות היחיד והציבור. אם אדם מוצא עצמו במחיצת הציבור, עליו להיות עמהם בעניין שבו הם עוסקים. אם הם מתפללים – גם הוא מתפלל. אם הם קוראים שמע – גם הוא קורא. אם הם לומדים – גם הוא לומד. יתרה מזו, מדברי הגמרא^{טז} עולה שלא די בכך שהיחיד יעסוק באותו עניין שבו עוסקים הציבור באופן כללי, תורה או תפילה; עליו לעסוק עמהם "בדבר שהציבור עוסקין בו". אם הם לומדים מסכת זו, לא יעסוק במסכת אחרת אלא ילמד עמהם. מסיבה זו הוצרך הגרי"ד לצאת חוץ לבית הכנסת, משום שמנחה כבר התפלל ואילו לשבת וללמוד בזמן שהציבור מתפללים – לא היה ראוי בעיניו. הנהגה זו ראינו גם אצל גדולי ישראל נוספים, שלעתים נקלעו לשיעור משניות או דף יומי בבית הכנסת ולא פרשו מן הציבור אלא ישבו והאזינו למגיד השיעור כאחד האדם, למרות שוודאי היה להם סדר לימוד משלהם בעניין אחר ובאופן אחר^{טז}.

אם כן, לדעתו של הגרי"ד סלובייצ'יק, טעם היציאה ב"יזכור" לקוח מתחום הלכות דרך ארץ: לא ראוי לציבור להיחלק. אם נמצאים במקום אחד – עוסקים בעניין אחד.

נושא בעול עם חברו

בדרך אחרת הולך ה"לבוש מרדכי", הכותב כך^{טז}:

וכזה תירצתי לאחד על מנהג שנהגו לצאת בשעה שאומרים הקהל "יזכור" יוצאים אלה שאין אומרים, אשר כבר נאמרו הרבה תירוצים על זה. ולעניות דעתי נראה גם כן לומר טעם ומזה יראו איך מנהג ישראל תורה וממקום קדוש יהלך. דהנה קיימא לן אסור להזכיר נשמות בעת שחתן יש בבית המדרש, כי אחרי שחתן בבית המדרש

^{טו} ברכות ג: ד.

^{טז} הגמרא מקשה: "ונגרוס בפרקא אחרינא!" משמע: אם הוא מנוע מאמירת קריאת שמע, מוטב שינצל את הזמן להרהור בדברי תורה ויקיים מצוות תלמוד תורה (בדברים שבעל קרי מותר בהם, כגון מסכת דרך ארץ, ראה הגהות הב"ח על הגמרא שם). ומשיבה: "אמר רב אדא בר אבהו: בדבר שהציבור עוסקין בו".

^{טז} עיין בספר "עלינו לשבח" לגר"י זילברשטיין שליט"א (פרשת תרומה, עמ' תנה-תנו) שמספר שבעל האגרות-משה הדר"ך תלמיד כיצד לנהוג בין הזמנים, ואמר לו להקפיד להשתתף בשיעור בין מנחה לערבית של המרא דאתרא ובכך יחזק את התורה של הרבים ואת הכבוד למרא דאתרא, אף שיכול ללמוד בזמן זה בצורה איכותית יותר. ואכן כך ראיתי את רבותיי נוהגים הלכה למעשה.

^{טז} דבריו מובאים גם בשו"ת ציץ-אליעזר, ח"ב לט: ז.

יום־טוב הוא לכל הקהל הקדוש אשר נמצאים אז בבית המדרש, ואיך יצערו נפשם בשעת חדווה, כי אחרי שחוק לישראל להיות שמח בשמחת אחיו הישראלי, אם כן כשחג לאחיו גם הוא צריך לשמוח עמו בשמחתו בפניו, ואין לו להזכיר צערו אז בפניו, אשר בזה מראה הוא כי יש לו צער. ואף אם יהיו כמה אלפים בבית המדרש, דוחה תפילת תחנון והזכרת נשמות של כל הקהל בשביל חתן אחד, כי יום־טוב הוא לכל הקהל. ולפי זה יקשה איך מזכירין נשמות ביום החג? מי גרע החג הזה של כל אחד מיום־טוב של החתן?

תחילה מבקש הרב אפשטיין זצ"ל לברר מדוע בכלל מותרת אמירת "יזכור" ביום־טוב. ההלכה מורה שאין להזכיר נשמות או לומר תחנון בנוכחותו של חתן, ולפי דרכו מבאר המחבר שטעם הדבר הוא ההשתתפות ברגשותיו של הזולת – אם בצערו ואם בשמחתו. מתוך כך, לא תהא שמחת יום־טוב פחותה ותדחה אף היא את אמירת "יזכור"!

אך פשוט כי אדרבה, עונג ונחת הוא להאיש אשר נגעו ה' בהצער הזה, עונג הוא לו להזכיר נשמת אבותיו ונעים לו הצער הזה.

הגדרת הצער והעונג אינה אובייקטיבית, אלא סובייקטיבית. כל אדם עשוי להגדיר אותם בצורה שונה על פי מצבו ונסיבות חייו. כך, עבור מי שהוריו נפטרו מהווה הזכרת נשמתם עונג ונחת. צא ולמד ממנהג ישראל, שהכול להוטים אחר אמירת "יזכור", וגם מי שאינו פוקד את בית הכנסת בימים אחרים – מקפיד להגיע בימים־טובים ולו לשם מטרה זו בלבד.²

אך כל זה הוא להאיש אשר יש לו הצער וזוכרו, אך לא כן האיש אשר אין לו צער כזה, הוא בשמעו הזכרת הנשמות תעורר בלבבו אך רגשי צער, לא רגשי עונג, ואם כן בעת שיש אחד בבית המדרש שאין לו הצער הזה אסור לכל הקהל להזכיר נשמות, כי הלא לא גרע האיש הזה מחתן בימי חתונתו, ששבעת ימי המשטה יום טוב הוא לו, גם להאיש הזה יום טוב הוא, ואיך יזכירו הקהל נשמות. אך כדי לעשות נחת רוח לאלה שרוצים להזכיר, אשר להם הוא הרגש נעים להזכיר הנשמות, משום זה יוצאין אלה שאין להם להזכיר, כדי שיוכלו אלה הצריכים להזכיר נשמת אבותיהם. ויסוד הדברים בנוי רק כי מצוות ה' אלקינו שכל אחד מישראל יהיה נושא בעול עם חברו, יאהב לו כמוהו ממש, בצרתו לו צר ובשמחתו ישמח לבו גם הוא.

אם כן: הציבור יוצאים משום שבפניהם אין היתומים רשאים להזכיר נשמות. אותו עניין עצמו הגורם עונג ונחת ליתומים, הוא עניין של צער עבור כל מי שאינו יתום.

² כך מצינו גם בתחומים נוספים בהלכות שבת ויו"ט, כדוגמת תענית חלום שהתירו להתענות – וגם אם חייבו את המתענה להתענות לאחר השבת תענית אחרת על כך שהתענה בשבת, אין בכך כדי לסתור את העיקרון המאפשר לנו להגדיר עניין של צער, כדוגמת התענית, כעונג מבחינת החולם.

לאור הדברים הללו, מסתבר שלמרות הקשיים שמעורר המנהג – הטעם העמוק והחשוב העומד ביסודו גובר ומצדיק את קיומו. יציאת הקהל היא מדין נשיאה בעול עם חברו, ואין לך יסוד חשוב מזה בהנהגת הציבור: "שכל אחד מישראל יהיה נושא בעול עם חברו, יאהב לו כמוהו ממש, בצרתו לו צר ובשמחתו ישמח לבו גם הוא".

על שותפותנו עם כלל ישראל בימי אייר

פרשתנו חלה בדרך כלל בימים שבין חג הפסח לימי אייר. בימים אלה נקבע יום השואה (כ"ז ניסן), למורת רוחם של הרבנים הראשיים לישראל בזמנו, שלא רצו לקבוע יום אבל בחודש של שמחה. כמו כן, אנו עומדים לפני יום הזיכרון לחללי צה"ל, שנקבע בד' באייר, ויום העצמאות שנקבע בה' באייר. אף כאן נשאלת השאלה: כיצד יש להתייחס לימים אלה? מרן הרצ"ה בנאומו המרכזי ליום העצמאות בשנת תשכ"ז תיאר את לבטיו ביום הכרזת האו"ם, י"ז בכסליו שנת תש"ח:

לא יכולתי לצאת אל השמחה ברחוב יפו וחוצות ירושלים. אין צורך לספר כמה כלנו קשורים, ואני בקשר קודש, קשר קדושה, קשר חיים וקשר נשמה למדינה. אך בשעות אלה לא יכולתי להצטרף אל השמחה. ישבתי בדד ואדום כי נטל עליי. באותן שעות ראשונות לא יכולתי להשלים עם הנעשה, עם דבר ה' בנבואה "ואת ארצי חילקו"^{כב}... לא יכולתי לצאת לרקוד ולשמוח. כך היה המצב בלילה הזה ובשעות האלה. למחרת או למחרתיים בא איש ברית קודשנו, הגאון רבי יעקב משה חרל"פ ז"ל... אל אותו חדר קטן וקדוש [=חדרו של מרן הרב זצ"ל בבניין הישיבה הישן]. התייחדנו, ישבנו שנינו מזועזעים בצורה נוראה [על חלוקת א"י לגזרים]. התייחדנו כמה רגעים. [ואז] התאוששנו ואמרנו שנינו יחד אותם דברי קודש: "מאת ה' היתה זאת היא נפלאת בעינינו"^{כד}.

כלומר: למרות הכאב הגדול בסופו של דבר מרן הרצ"ה והגרי"מ חרל"פ מחליטים להצטרף לשמחה של "רבבות עמך בית ישראל", כי כדברי ה"לבוש מרדכי": "מצוות ה' אלקינו שכל אחד מישראל יהיה נושא בעול עם חברו... בצרתו לו צר ובשמחתו ישמח לבו גם הוא". כשעם ישראל שמח (על החלטת האו"ם להכיר במדינה) הרצ"ה והגרי"מ שמחים יחד עמו, וכשעם ישראל בצער הם גם כן מצרים יחד עמו.

^{כא} ראה איכה ג כח.

^{כב} יואל ד ב.

^{כג} תהלים קיח כג.

^{כד} שיחות הרצ"ה למועדים ח"ב, עמ' 144-145

בכך הסביר הרצי"ה מדוע נהג לומר תחנון במנחה של ערב יום העצמאות, למרות שבדרך כלל בכל יום טוב לא נוהגים לומר תחנון במנחה שלפניו. ומדוע? כי "היום הזה נקבע בהסכמת הנהגת המדינה והצטרפות תקנת הרבנות הראשית כיום אבל והזכרת נשמות, לכן חלק זה שלפני יום העצמאות הן שעות של אבל וכאב על אבדן ומות קדושים, ומטעם זה יש לומר נפילת אפיים.

כך סבר מרן הרצי"ה גם בעניין ההשתתפות בצער ביום הזיכרון:

העמידה בזמן הצפירה לחללי צה"ל יש בה מצווה קדושה של זיכרון כבוד הקדושים, ומבואר בקדושת דברי רבותינו בעלי התוספות במסכת עבודה־זרה^כ בפירוש שלא כל מה שמסודר בין הגויים יש בו משום "ובחוקותיהם לא תלכו", אלא אם כן יש בו משום הבלי עבודה־זרה של עכו"ם, ועל אחת כמה וכמה כאשר ניכרת הפרישה מזה ברבים.^כ

זו הייתה דרכם של רבותינו, שהודרכו על ידי חז"ל: עמו אנכי בצרה ועמו אנכי בשמחה. ההרגשה של כל ישראל אחים מחייבת הזדהות עם רבבות עמך בית ישראל בשעת הצער ובשעת השמחה^כ. ויהי רצון שנזכה גם אנחנו להיות מן הנושאים בעול עם הציבור ועם היחיד, בכל עת ובכל שעה.

^כ תוספות עבודה־זרה יא, א ד"ה "ואי".

^כ תחומין ח"ג, עמ' 388.

^כ אין צריך לומר שלדבר עבירה אין שיתוף כלל בינינו ובין עוברי עבירה, אך כשהדברים אמורים בדבר מצווה בדבר הרשות הרי אנו שמחים בשמחת האומה ודואבים בשעת צרתה.